

Nagy Kornél

**Vardan Hunanean
lemergi örmény unitus érsek két levele 1687-ből
az erdélyi örményekről***

1687. február 14-én Oxendio Virziresco¹ (1654–1715), az erdélyi örmények körében térítő unitus pap Lembergben (Łwów) tartózkodott. A tanulmányait Rómában végző misszionárius tulajdonképpen felettesének, Lemberg kinevezett örmény unitus érsekének, Vardan (Vartanus) Hunaneannak (1644–1715) számolt be az elmúlt két év során Erdélyben végzett hittérítői tevékenységéről.² Oxendio Virziresco referátumára alapozva még ugyanezen a napon az érsek két jelentést írt a Szentszékeknek a lemergi egyházmegye állapotáról.

E két levél – amely első ízben most lát teljes terjedelmében napvilágot – az első olyan összefoglalás, amely fontos értesítéseket tartalmaz az erdélyi örmények körében megindult katolikus misszióról. A Hunanean érsek által írt dokumentumok a Hitterjesztés Szent Kongregációjának (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*)³ történeti levéltárából, a missziós intézmény rendes ülései (*congregazione generale*) között heti rendszerességgel, szűk körben lezajlott informális ülések, az ún. „kongresszusok” örmény vonatkozású iratai (*Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni*) közül kerültek elő. A forráscsoport missziótörténeti jelentőségére a szakma csak az utóbbi időkben figyelte fel, hiszen a Propaganda Fide szempontjából ezek a „kongresszusok” mellékesnek számítottak, ugyanakkor ezen iratokból többet tudhatunk meg a katolikus missziók felépítéséről, kivitelezéséről, menetéről és logisztikájáról.⁴ Hunanean már 1686. október 1-jén, a Propaganda Fidének írt latin nyelvű levelében felvázolta, milyen helyzetben vette át az érsekséget.⁵ A le-

---

* Jelen forrásközlés témájában a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj segítségével végeztem kutatásokat Rómában és a Vatikánban 2004-ben, 2006-ban és 2008-ban. Támogatásukat ezúttal is hálásan köszönöm. Ezen túlmenően őszinte hálával tartozom kedves kollégámnak, Fejérdy Andrásnak, aki odaadó segítségével és hasznos tanácsaival segítette e források közlését.

¹ A forrásokban az örmény unitus misszionárius nevének több változata ismert, mint például Oxendius Virzirescus, Auxendius Virzirescus, Oxendius Verzelescul, Auxentius Virziresky, Verzár Oxendius, Awksēnt Vrcesgul, Ōk'sēntios Vrzarean stb. Hosszas mérlegelés után arra a döntésre jutottunk, hogy e forrásközlés bevezető tanulmányában az olaszosított Oxendio Virzirescót használjuk, mert a Szent-székekhez küldött jelentéseit az örmény pap, későbbi unitus püspök mindig ezzel a névvel írta alá.

² Hunanean érsekről ld. az alábbi dokumentumokat: APF ACTA SC vol. 54. fol. 117r–119r; APF ACTA SC vol. 55. fol. 234/v–235r, ACTA SC vol. 56. fol. 207r, 254/v–257/v; APF ACTA SC vol. 57. fol. 114r; APF SOCG vol. 493. fol. 337r–338/v, 339r–340r, 341/v; APF SOCG vol. 494. fol. 370/r–v, 371/r–v, fol. 373r; APF SOCG vol. 496. fol. 192r+193/v, 502/r–v; APF SOCG vol. 497. fol. 278/r–v, 279/r–v, 280/r–v, 281r; APF SC FA vol. 3. fol. 465r; APF SC FMPR vol. 2. fol. 244/r–v, 260r–261/v, 264r–267/v, 315/r–v; РѠСК'АУ, 1964. 186.; PETROWICZ, 1988. 1–2.

³ A továbbiakban az egyszerűség és a közérthetőség kedvéért a szentszéki missziós intézményre a Propaganda Fide elnevezést használjuk.

⁴ TÓTH, 2002. 62–63.

⁵ APF SC FA vol. 3. fol. 462/r–v. Ld. erről Hunanean 1686. október 1-jei levelének kiadását: NAGY, 2006. 1007–1019.

vél utolsó bekezdésében említést tett egy Oxendio Virziresco nevű örmény unitus papról, a Collegio Urbano egykori növendékéről, aki az erdélyi Székelyföldön végzett missziós munkát „eretnek” nemzettársai között.⁶ Az érsek ezt az értesülését valószínűleg közvetlenül a kényszerűen leköszönt Deodatus Nersesowicz⁷ (1647–1709) címzetes traianopolisi püspöktől szerezhetette, aki még 1684. szeptember 8-án Krakóból részletes olasz nyelvű jelentést írt a Propaganda Fide titkárának, Edoardo (Odoardo) Cybónak (1619–1705). Ebben tájékoztatta őt arról, hogy a moldvai és a lengyelországi örmények nem követik a Gergely-naptárt. Beszámolójában egy rövid bekezdést szentelt annak, hogy a Kárpátok túloldalán, a Székelyföldön jelentős apostoli vallású örmény közösség telepedett meg. Egyúttal kiemelte a körükben végzendő missziós tevékenység szükségességét.⁸ Így az erdélyi örmények Lemberg és Róma látókörebe kerültek.

Hunanean érsek két levele elsősorban érseki hivatalának elfoglalására, az érseki pallium megadásának kérelmére, Oxendio Virziresco erdélyi tevékenységére, valamint Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i (1610?–1686) – az Erdélybe menekült moldvai örmény apostoli püspök – halálára összpontosít. Számunkra e két dokumentum erdélyi örmény vonatkozású passzusai felbecsülhetetlen értékűek.⁹ Minas püspök 1668-ban hagyta el székhelyét (pontosabban a sučeavai Szent Oxan monostort) híveivel, mert tevőlegesen részt vett Moldvában a Gheorghe Duca (1665–1666, 1668–1672, 1678–1683) fejedelem adópolitikája ellen irányuló sikertelen lázadásban. Így embereivel együtt Erdélyben volt kénytelen meghúzni magát.¹⁰

Az Erdélyi Fejedelemségben az örményeket a katolikus missziók és egyházi uniók lehetőségei Oxendio Virziresco 1685. évi megjelenéséig gyakorlatilag elkerülték. Ugyan az obszerváns ferences Petar Parčević (1612–1678) moldvai apostoli vikárius, Marcianopolis címzetes érseke, 1670. július 12-én a Propaganda Fide bíborosaihoz írott jelentésében megjegyezte, hogy a csíksomlyói obszerváns ferences kolostorban élnek olyan áttért moldvai születésű vagy származású örmény szerzetesek, akiknek segítségével a Moldvából menekült örmények áttéríthetők a katolikus hitre.¹¹ Sőt, Szebelébi Bertalan (1631–1708), Erdély római katolikus püs-

⁶ APF SC FA vol. 3. fol. 462/v

⁷ Deodatus Nersesowicz püspök 1683–1686 között, érseki koadjutorként, ügyvivő jelleggel vezette a lembergi örmény érsekséget. Ld. erről: APF ACTA SC vol. 53. fol. 248/r–v; APF ACTA SC vol. 56. fol. 138r–140/v; APF SOCG vol. 495b fol. 231r, 232r–234r, 235r; APF SOCG vol. 496. fol. 503/r–v, 505r; APF LETTERE SC vol. 72. fol. 69r; APF SC FMPR vol. 2. fol. 195/r–v; APF FV vol. 42. fol. 49/r–v; ŔOŠK'AY, 1964. 194–195.; PETROWICZ, 1988. 7–11.

⁸ APF SC FA vol. 3. fol. 380/v. Ugyanakkor 1683 elején már Francesco Martelli (nuncius: 1675–1681) varsói nuncius, Korinthosz címzetes érseke is felhívta a figyelmet az erdélyi örmények körében végzendő missziók szükségességére. Ld. APF SC FM vol. 2. fol. 134r–135/v

⁹ APF SC FM vol. 2. fol. 126r–127r; NISTOR, 1912. 55–57. 109.; Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspök életről igen csekély forrásanyag áll a kutatás rendelkezésére. Minast 1649-ben nevezte ki I. Fülöp (1633–1655) örmény egyházfő (katholikosz) Moldva örmény apostoli püspökének. Ld. erről: KAMENIC', 1896. 125–127.

¹⁰ ELTE EKK CH vol. 21. pag. 81. Ld. erről: K'OLANŔIAN, 1967. 359.

¹¹ Parčević minden bizonnyal az örmény apától származó Tapolczai Görög Istvánra (megh. 1678) – aki 1670 óta a csíksomlyói obszerváns ferences kolostor gvardiánja volt –, illetve a szintén csíksomlyói obszerváns ferences és moldvai örmény születésű Medvés Merig Jánosra (*Yovhannēs Merikean*) gondolhatott. APF SC FM vol. 1. fol. 155r–156r, 265r–267r; APF FVC vol. 21. fol. 3r–22r. Ld. erről: BENDA, 2003, 615.; FERRO, 2005. 87–88. 97–98.

pöki helynöke 1680 körül tett néhány kísérletet az örmények áttérítésére, próbálkozásai azonban Minas püspök és az örmény apostoli klérus ellenállása miatt rendre zátonyra futottak.¹²

Az erdélyi örmények körében meginduló katolikus missziót valójában a már unitussá váló lembergi örmény érsekség kezdeményezte. Kérésüket voltaképp az azal az érveléssel támasztották alá, hogy a Moldvából és Podóliából Erdélybe menekült örmények eredendően a lembergi örmény érsek egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt a igényt a lembergi unió (1627–1681) megkötése után is nyilvánvalóan fenn kívánták tartani.¹³

A Szentszék az unitus érsekségnek ezt a kérését jóváhagyta, sőt, olyannyira támogatta, hogy Oxendio Virziresco Rómában tanult unitus örmény papot delegálta Erdélybe, az ottani missziós feladatok elvégzésre. Virziresco ideális jelöltnek tűnt, hiszen moldvai születésű örmény volt, ugyanazt az örmény dialektus beszélt, mint az Erdélybe menekült nemzettársai, és családja még 1668-ban Minas püspökkel együtt volt kénytelen elhagyni Moldvát.¹⁴ A Szentszéknek és a lembergi örmény unitus érsekségnek Oxendio kiküldetésével a szándéka és célja egyértelmű volt: kieszközölni és tető alá hozni az erdélyi örmények vallási egyesülését, illetve megszervezni Erdélyben az örmény unitus egyházat.

Oxendio Virziresco¹⁵ misszionárius – egy 1686. októberi keltezésű, nap és hely megnevezése nélkül, a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében – pontosan beszámolt 1685 októbere és 1686 októbere között végzett misszionáriusi tevékenységéről.¹⁶ Ebben külön kitért arra, hogy örmény „fivérei és nővérei” eretnekek és ele-

¹² ELTE EKK CH vol. 15. pag. 248.; ELTE EKK CH vol. 16. pag. 33.; ELTE EKK CH vol. 21. pag. 81–82.; ELTE EKK CH vol. 23. liber v. cap. 16. (Oldalszámozás nélkül.); Szebelébi Bertalan püspöki vikárius térítési kísérletéről ld. továbbá: VANYÓ, 1933. 113.

¹³ APF SC FA vol. 3. fol. 380/v–381r

¹⁴ APF ACTA SC vol. 57. fol. 114r; APF SOCG vol 497. fol. 335/r–v+338/v; APF SC FA vol. 3. fol. 417r, 487r, 488r, 490r; ELTE EKK CH vol. 15. pag. 249.; ELTE EKK CH vol. 16. pag. 33.; ELTE EKK CH vol. 21. pag. 83.; ELTE EKK CH vol. 23. liber V. cap. 16. (Oldalszámozás nélkül.); Ld. erről: ȚOȘK'AY, 1964. 185.; K'OLANȚIAN, 1967. 362–363.

¹⁵ Az Erdélybe delegált Oxendio Virziresco 1654-ben született a moldvai Botoșani (*Botoșan, Boș'an*) városában egy gazdag kereskedőcsalád első fiaként. 1674-ben a lembergi Örmény Kollégiumban kezdte meg teológiai tanulmányait, két évvel később, 1676-ban áttért a katolikus hitre és Francesco Martelli varsói apostoli nuncius ajánlására Rómába, a Collegio Urbanóba került, ahol folytatta megkezdett teológiai tanulmányait. 1681-ben, más adatok szerint 1678-ban szentelték pappá latin rítus szerint. A felszentelési szertartást pedig személyesen Edoardo Cybo, a Propaganda Fide titkára, címzetes seleuciai érsek vezette. Még ugyanebben az évben Rómából Lembergbe távozott, ahol az Örmény Kollégiumban folytatta tanulmányait, majd megszerezte a teológiai doktorátust és elnyerte a *vardapeñ* címet. Ezt követően Rómába rendelték vissza, ahol a Propaganda Fide alkalmazásában állt. A lembergi örmény érsekség kérésére a Szentszék 1685 nyarán Erdélybe rendelte az ottani örmények körében végzendő hittérítési munkára. Az erdélyi missziót megelőzően azonban Oxendiónak előbb Varsóba, majd Lembergbe kellett utaznia, hogy a küldetéssel kapcsolatban egyeztessen Pallavicini nunciussal és a lembergi unitus érsekséget ügyvivő jelleggel vezető Nersesowicz püspökkel. A nunciussal és a püspökkel történt tárgyalásokat követően Oxendio szeptember végén Lemberg érintésével indult el Erdélybe, ahol októberben kezdte meg misszióját a Gyergyómedencében. Ld. erről: APF ACTA SC vol. 57. fol. 114r; APF SOCG vol. 493. fol. 30r+31/v, 376r+377/v+378/v; ELTE EKK CH vol. 21. pag. 82.; Ld. erről: ȚOȘK'AY, 1964. 185.; NAGY, 2008. 256–257.

¹⁶ A dokumentum mind a mai napig kiadatlan és nagyon rossz állapotban van. Oxendio Virziresco hosszas jelentésének címe: *Relatione della missione degl'armeni che trovano in Sicilia fatta per mezzo chi me sottoscritto*. Ld. APF SC FA vol. 3. fol. 468r–469/v

inte nagyon ellenségesen viszonyultak személyéhez.¹⁷ Sőt leírta, hogy katolikus hite miatt személyét az erdélyi örmények részéről gyalázkodás, utálat és makacs ellenállás fogadta, továbbá leírta, hogy igehirdetéseit a helyi örmények felháborító viselkedésükkel rendszeresen megzavarták.¹⁸ Az örmények Oxendio iránt érzett ellenszenvében minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a helyi örmény apostoli klérusnak még 1685-ben és 1686-ban is eleven emléke volt a botrányos körülmények között lezajlott Nikol Torosowicz-féle lengyelországi (lemergi) örmény unióról (1627–1681). Ezért Minas püspök az erdélyi örmény lakosságot tudatosan a Rómával történő egyesülés ellen hangolta.¹⁹ Az erdélyi örmény apostoli papság Oxendiót hittérítői tevékenysége miatt gyűlölte, és elmondása szerint az örmények őt két ízben tetteleg is bántalmazták, sőt meg akarták ölni.²⁰ Ezért az örmények – Oxendio szerint – Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelemhez fordultak jogorvoslatért.

A Federico Veterani (1650–1695) grófhhoz, az olasz származású császári generálishoz fűződő kapcsolata majdnem a vesztét okozta. Elfogták ugyanis a generális, valamint a lemergi örmény unitus érsekséget ügyvivő jelleggel irányító Deodatus Nersesowicz püspök hozzá írott leveleit. Veterani azt kérte, hogy a misszionárius informálja Erdély politikai viszonyairól, valamint az oszmán-törökök erdélyi hadmozdulatairól. Nersesowicz pedig arról szeretett volna információkat kapni, hogyan áll az eretnekek között végzett hittérítői tevékenysége. Emiatt az örmények, főleg azok, akik nem helyeselték Oxendio missziós munkáját és térítéseit, a fejedelemnél kémskedés gyanújával vádolták be őt.²¹ Az örmények tulajdonképpen Oxendio Erdélyből történő kiutasítását akarták kieszközölni a fejedelmi udvarnál. Hogy végül mi lett a feljelentés következménye, arról Oxendio jelentése hallgat. Mindenesetre tény, hogy a felhozott vádak és támadások ellenére az örmény unitus misszionárius zavartalanul tovább folytatta hittérítői tevékenységét Erdélyben.

Minas püspök és hívei tehát nem szívesen fogadták, sőt, azzal is megvádolták, hogy katolicizmusával Oxendio viszályt kelt, és nem egységet teremt az erdélyi örmények körében. Az ellene irányuló kezdeti gyűlölet dacára 1686 nyarán Oxendio helyzete kezdett megváltozni. Ebben komoly fordulatot jelentett, hogy Besztercén és Görgényszentimrén élő családja és rokonsága áttért a római katolikus hitre.²² Ez azért volt fontos mozzanat, mert Oxendio idősebb fivérei: Step'anos és Łukas már katolizálásuk előtt befolyásos kereskedőknek számítottak a közösségen belül. Ez komoly segítséget jelentett az az idő tájt egyedül térítő unitus papnak.²³

Oxendio említést tett arról is, hogy fivéreinek kívül megtérítette édesanyját, továbbá családjakkal együtt másik két nővérét és két kisebbik fivérét is. Ezenkívül huszonhét haldokló erdélyi örményt térített át a római katolikus hitre. Az általa létrehozott vasárnapi iskola eredményeként még további huszonöt gyermek lett ró-

¹⁷ APF SC FA vol. 3. fol. 468r–469/v

¹⁸ APF SC FA vol. 3. fol. 465r, 468r

¹⁹ APF SC FA vol. 3. fol. 468/v

²⁰ APF SC FA vol. 3. fol. 469r. Ld. erről: BÁRÁNY, 1888. 67–68.

²¹ APF SC FA vol. 3. fol. 469r

²² Oxendio családja még 1668-ban Minas püspökkel együtt menekült el Moldvából (pontosabban Botoşani városából) Erdélybe. APF SC FA vol. 3. fol. 469r

²³ A *Fidelis relatio* című dokumentum szerint Oxendio apja, Luca Virziresco (1614–1661) nem csupán egy gazdag kereskedő, hanem a moldvai Botoşani város örmény bírása (*azgapet*) is volt. Ld. erről: ELTE EKK CH vol. 21. pag. 82.; SZÁVA, 2003. 130.

mai katolikus.²⁴ Ez jelentős mértékben megkönnyítette, hogy a többi örmény család áttérjen a katolikus hitre, akik Besztercén és a környező falvakban szintén a katolikus vallásra történő áttérésért kezdtek „kampányolni.”²⁵

Oxendio két idősebb fivérének segítségével 1686 őszén tárgyalta Minas püspökkel is, és meggyőzte őt, hogy utazzon el vele Lembergbe, ahol az esetleges egyházi unióról folytathat tárgyalásokat Hunanean érsekkel és Pallavicini varsói nunciussal.²⁶ A püspök végül kötélnek állt, de lépésének valós indítékait egyelőre még nem sikerült teljes bizonyossággal tisztázni. Oxendio mindenesetre nagy reményeket fűzött ehhez a találkozóhoz és abban bízott, hogy Minas püspök és Hunanean érsek származásuk okán (ugyanis mindkét örmény főpap ugyanazon tartományból, T'oxat'ból származott) könnyedén meg tud egyezni a vallási egyesülésben.²⁷

Minasnak határozott, elutasító álláspontja volt a katolicizmusról, de a tárgyalásoktól ennek ellenére mégsem zárkózott el.²⁸ A misszionárius Oxendio mindenesetre nagyon bízott abban, hogy képes lesz áttéríteni a püspököt. Ebben látta ugyanis missziója fő sikerét.²⁹ Viszont jelentésében azt is megjegyezte, hogy amennyiben Minas nem mutatna hajlandóságot az unió megkötésére, akkor maga a Szentszék nevezzen ki unitus püspököt az erdélyi örmények élére.³⁰ Ezzel kapcsolatban nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy Oxendio ekkor már magára gondolhatott, és vélhetően be akarta biztosítani magát abban az esetben, ha Minas nem mutat hajlandóságot az unió elfogadására.³¹

A közismert történeti hagyomány szerint Minas püspök az 1686. év végén (Oxendio missziós háttér munkájának köszönhetően) Lembergbe távozott, majd tárgyalásokat folytatott az unióról. A püspök 1686-ban az egész erdélyi örmény közösség nevében letette a római katolikus hitvallást Opizio Pallavicini (megh. 1700) varsói nunciussal és Hunanean örmény unitus érsek kezébe. A katolikus hitvallás letételét követően Erdélybe készült visszatérni híveihez, de a hazafelé vezető úton – az 1686. év legvégén – az idős örmény püspök váratlanul megbetegedett és elhalálozott.³²

Ezt a katolikus hitvallást – első pillantásra – a budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenes Gyűjteményében őrzött, 1693-ban egy ismeretlen szerző által írott *Fidelis relatio* című kézirat, valamint Rudolf Bzensky (1651–1715) Erdélyben tevékenykedő cseh-morva jezsuita misszionárius 1694-ben és 1701-ben készült leírásai támasztották alá. A kritikai elemzések során – elsősorban Molnár Antal Rudolf Bzenskyvel kapcsolatos kutatásainak köszönhetően – fény derült arra, hogy e dokumentumok mögött maga Oxendio *Virziresco* állt, mint adatközlő.³³ Sőt, ezt a ka-

²⁴ APF SC FA vol. 3. fol. 469r

²⁵ APF SC FA vol. 3. fol. 469r

²⁶ APF SC FA vol. 3. fol. 469r

²⁷ PETROWICZ, 1988. 1.

²⁸ APF SC FA vol. 3. fol. 469r

²⁹ APF SC FA vol. 3. fol. 469r

³⁰ APF SC FA vol. 3. fol. 469r

³¹ APF SC FA vol. 3. fol. 469v

³² Gregorio Petrowicz szerint Minas püspök 1687. év januárjában hunyt el, de ezt a megállapítását egy dokumentummal sem tudta igazolni és alátámasztani. Ld. erről: PETROWICZ, 1988. 78.

³³ ELTE EKK CH vol. 16. pag. 32.; ELTE EKK CH vol. 21. pag. 83.; ELTE EKK CH vol. 23. liber v. cap. (Oldalszámozás nélkül.); ELTE EKK CH vol. 29. pag. 346.; Ld. erről: MOLNÁR, 2007. 26.; NAGY, 2008. 261.; MOLNÁR, 2009. 222.; NAGY, 2009. 103.

tolikus hitvallást néhány, az erdélyi örmények egyháztörténetéről szóló monográfia is mindenféle fenntartás és ellenőrzés nélkül átvette.³⁴

A Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött dokumentumok azonban csak Minas tárgyalásairól és haláláról emlékeztek meg, annak konkrét eredményeiről viszont nem. A missziós intézmény iratai között nincs olyan hivatalos vagy félhivatalos irat sem, amely azt támasztaná alá, hogy Minas letette volna a katolikus hitvallást.³⁵

Pallavicini varsói nunciustól nem áll rendelkezésünkre semmilyen hivatalos jelentés, továbbá egyetlen kútfő sem erősíti meg azt sem, hogy Minas személyesen találkozott volna a nunciussal. Sőt a Vatikáni Titkos Levéltár (*Archivio Segreto Vaticano*) bécsi és varsói nunciaturára vonatkozó iratai a találkozóról egy szót sem szólnak.³⁶ Következésképp 1686–1687 közötti esztendőkről az erdélyi örményekkel kapcsolatban nincs semmilyen olyan információ, vagy missziós jelentés, amely akár megerősíthetné a Minas katolikus hitvallásával kapcsolatos értesüléseket.

Hunanean érsek most kiadásra kerülő két levele, amelyeket a Propaganda Fide titkárához, Edoardo Cybóhoz, illetve a szentszéki missziós intézmény bíborosaihoz juttatott el, is megemlékezik Minas püspökről és Oxendio Virzirescóról. Ezekben az érsek az erdélyi örmények körében végzett misszióról számolt be, amelyben kiemelte, hogy Oxendio a nagy megpróbáltatások ellenére kiváló munkát végzett az erdélyi örmények körében. Hunanean Minasról szólva azt nem erősített meg leveleiben, hogy 1686 végén katolikus hitvallást tett volna le Lembergben. Az érsek csupán annyit említett, hogy Minas, a Moldvából Erdélybe menekült örmények püspöke elhalálozott, és utódlásáról az erdélyi örmény közösség körében heves viták folytak.³⁷

Hunanean Minas halála miatt feltételezhetően inkább azon aggódott, hogy Erdélyben az örmények között nincs püspök, és így eluralkodhat közöttük a fejtelenség. Ezért leveleiben arra tett javaslatot, hogy a Szentszék a közeljövőben nevezze ki az unitus Oxendiót, vagy más arra alkalmas örmény unitus egyházi személyt az erdélyi örmények apostoli adminisztrátorának vagy vikáriusának.³⁸ Sőt Hunanean érsek két levele azt is sugallhatja, hogy esetleg Oxendio legyen a közeljövőben az erdélyi örmények unitus püspöke. Mindezt abból a megfontolásból ja-

---

³⁴ LUKÁCSY, 1859. 67–68.; KAMENIC, 1896. 127.; HODINKA, 1909. 2–3.; KARÁCSONYI, 1985. 219–220.; PETROWICZ, 1988. 82.

³⁵ Andrea Santa Croce (1656–1712) varsói nuncius (1690–1696 között varsói, 1696–1700 között bécsi apostoli nuncius), címzetes seleuciai érsek 1695-ben a Propaganda Fide bíborosaihoz írott levelében Oxendio missziója kapcsán megemlékezett Minas püspök 1686. évi leMBERGI tartózkodásáról, arról viszont, hogy a püspök katolikus hitvallást tett volna le, egy szót sem szólt. APF SC FA vol. 4. fol. 374r–375/v.

³⁶ Minas katolikus hitvallásáról sem a Propaganda Fide történeti levéltárában, sem pedig a Vatikáni Titkos Levéltárban nem találtunk megbízható információkat. A varsói nunciatura ide vonatkozó anyagában egyetlen apró hivatkozás sincs. A püspökről szóló információnak igyekeztünk utánanézni az Athanasius Welikij által kiadott forráskötetben is; azonban itt sem jártunk sikerrel. A varsói apostoli nunciatura anyagát ugyanis 1683-cal bezárólag adták ki. Ld. erről bővebben: WELIKIJ, 1969.; Athanasius Welikij másik forráskiadványában, amelyben a Propaganda Fide Lengyelországra, Belorussziára és Ukrajnára vonatkozó hivatalos aktáit adta ki, sem találtunk Minasról anyagot. Ld. erről: WELIKIJ, 1954.

³⁷ APF SC FA vol. 3. fol. 434r, 498r

³⁸ APF SC FA vol. 3. fol. 434r, 498r

vasolhatta, hogy I. Eliazár (1682–1691) örmény egyházfő 1686 végén külön keleti, azaz örmény apostoli püspököt szentelt fel, és Erdélybe kívánta őt az elhunyt Minas püspök helyére küldeni.

Hunanean érsek javaslata egybecsengett Oxendio elképzeléseivel és szándékaival is. Hiszen 1686-ban írt jelentésének utolsó passzusában az erdélyi örmények uniójára abban látta a garanciát, hogy a Szentszék örmény unitus püspököt nevez ki az élükre.³⁹

Az unitus örmény egyháztörténet-író Step'anos Step'anosean Țošk'ay (1670–1739) címzetes hymeriai püspök kronológiájában szinte szóról szóra ugyanazt említi, mint amiről Hunanean már beszámolt leveleiben. Csak Minas halálának pontos körülményeit tisztázta: ugyanis Țošk'ay információi szerint Minas püspök évek óta vesekőbántalmakban szenvedett, és Lembergől hazatérőben a Kárpátokban rosszul lett, és elhunyt. Azt viszont, hogy a katolikus hitvallást Minas püspök letette volna, egyáltalán nem erősítette meg.⁴⁰ Hunanean két, most kiadásra kerülő levele, valamint az unitus történetíró Țošk'ay feljegyzése voltaképpen azt tanúsítják, hogy az uniós tárgyalások Minas püspökkel eredménytelenül zárultak.

A szentszéki levéltárakban őrzött iratok közül nem is olyan rég bukkant elő Minas püspök 1686-ban, többek között a Hunanean érsekkel folytatott tárgyalásairól írott levele. A dokumentumban fontos momentumként az szerepelt, hogy Minas két klasszikus örmény nyelvű kódexet vitt magával: az egyik az örmény apostoli egyház homíliagyűjteményét, a *Čaręntirt*, valamint az örmény egyházatyák életrajzát és tanítását tartalmazó kötetet, a *Haranc'vark'*öt. A püspök e két kódex alapján igyekezett magyarázni az örmény apostoli egyház egyetemességét és igazhitűségét, amelyeket mind a katolikusok, mind az ortodoxok – a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinat tanítása alapján – pontatlanul schismatikusnak vagy eretneknek tartottak. Azaz Minas püspök szerint az ő hite az örmény apostoli egyház szemszögéből nézve katolikus és ortodox is volt, így nem értette, hogy őt és erdélyi örményeit miért akarják katolikus hitre áttéríteni.⁴¹

Minas püspök levele tulajdonképpen azt támasztja alá, hogy Lembergben az örmény apostoli püspök és Hunanean érsek között valójában nem uniós tárgyalások folytak, valószínű, hogy Minas Lembergben inkább hitvitákat folytatott, és nem katolikus hitvallást letenni ment, ahogy azt korábban Oxendio vagy Hunanean szerették volna az örmény apostoli hitű püspökből kicsikarni.

Minas katolikus hitvallásának cáfolatát továbbá megerősíti az az ugyancsak 2008-ban, a Propaganda Fide történeti levéltárából előkerült dokumentum is, amelyet maga Oxendio 1687-ben írt lemergi tartózkodása alkalmával. Az örmény unitus misszionárius a levelet a Propaganda Fide bíborosainak címezte, amelyben Minasról megjegyezte, hogy a püspök eretnekként és nem unitusként hunyt el az 1686. év végén. Úgy látta, hogy Minas halálával a római katolikus egyház számára kedvező alkalom nyílhat az unió kiteljesítésére, valamint az örmény unitus püspökség majdani felállítására Erdélyben.⁴²

³⁹ APF SC FA vol. 3. fol. 434/v., 469/v

⁴⁰ Țošk'ay, 1964. 186.

⁴¹ APF SOCG vol. 532. fol 456r–457r; E dokumentum másolata megtalálható még: ASV ANV vol. 196. fol. 219r–220r. Ld. erről: NAGY, 2009. 110–111.

⁴² APF CU vol. 3. fol. 472/r–v

Oxendio ráadásul 1688. május 2-án újabb jelentést írt Edoardo Cybónak, amelyben ismételten összefoglalta az 1685–1687 között Erdélyben elvégzett hittérítői tevékenységét. A misszionárius újfent beszámolt Minas püspök haláláról, de azt is leírta, hogy az örmény püspök közvetlenül Lembergbe történő elutazása előtt, 1686 végén konfliktusba került vele, mert a misszionárius meg akarta az örményeknek tiltani, hogy akár a templomokban, akár a magánházaknál keleti, apostoli örmény szokás szerinti liturgiát tartsanak.⁴³

Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban Oxendio viszont maga volt az ellentmondás. Először is az 1685–1688 között az Szentszékhez elküldött jelentéseiben egy szót sem szólt arról, hogy Minas püspök katolikus hitvallást tett volna le Lembergben.⁴⁴ Misszionáriusi beszámolóiban csupán a püspökkel történt konfliktusairól számolt. Az 1690-es években Oxendio viszont a *Fidelis relatio* című dokumentum ismeretlen szerzőjének és Rudolf Bzensky jezsuita páternek már Minas püspök konkrét katolikus hitvallásáról számolt be. Így Oxendio Minas halála után utólag egy legitimációs változatot is kreálhatott magának, amellyel azt kívánta bizonyítani, hogy egyedül neki volt joga arra, hogy az erdélyi örmények unitus püspöke és apostoli vikáriusa legyen. Következésképp Oxendiónak egyértelmű érdeke lehetett elterjeszteni, hogy Minas 1686-ban letette a katolikus hitvallást, és unitus püspökként halt meg. Mindezt annak érdekében tette, hogy könnyebben megszerezhesse a Szentszék segítségével a majdani unitus püspöki kinevezést.⁴⁵

Hunanean érsek 1687. február 14-i leveleiben dicsérte Oxendiót a korábbi években végzett áldozatos munkájáért és a római katolikus hit terjesztéséért. A levelekből az is kiderül, hogy ekkor már az érsek egyedül az örmény unitus misszionáriust tartotta a legalkalmasabb személynek, hogy keresztülvigye az Erdélyben megtelepedett örmények unióját. Hunanean érsek levelei voltaképp azt is sugallják, hogy Minas halálával végérvényesen elhárult az akadálya annak, hogy Oxendio beteljesítse missziós munkáját az erdélyi örmények körében. Ezért Hunanean azt a kívánságát fogalmazta meg a Propaganda Fidének, hogy a lehető leggyorsabban nevezék ki Oxendiót az erdélyi örmények közé küldendő apostoli adminisztrátornak vagy vikáriusnak. Jelen helyzetben ugyanis nála alkalmasabb, a helyi viszonyokat jobban ismerő személyt az unitus klérus körében nem lehet találni. Hunanean azért is javasolta ezt, hogy Oxendio hatékonyabban és nagyobb hatáskörrel tudja folytatni a már megkezdett hittérítői tevékenységét az Erdélyi Fejedelemség területén.⁴⁶

---

⁴³ APF SC FA vol. 4. fol. 13r

⁴⁴ Ld. erről: APF SC FA vol. 3. fol. 468/v–469r; APF SC FA vol. 4. fol. 13/r–v

⁴⁵ NAGY, 2009. 111–112.

⁴⁶ APF SC FA vol. 3. fol. 434r, 469r, 498r; Ld. erről még: PETROWICZ, 1988. 79., 86.

Források

1.

Vardan Hunanean leMBERGI ÖRMÉNY UNITUS ÉRSEK LEVELE EDOARDO CYBÓNÁK, A HITTERJESZTÉS SZENT KONGREGÁCIÓJA (SACRA CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE) TITKÁRÁNAK

Lemberg (Łwów), 1687. február 14.
(APF SC FA Vol. 3. Fol. 434/r-v+435/v)

1. Hunanean Lembergbe érkezett, és átvette a főegyházmegye irányítását. – 2. Hunanean érsek maga számára érseki palliumot, pénzbeli juttatást és felhatalmazást kért, ám ezekre választ a Szentszéktől még nem kapott, és éppen ezért újfent kéri az említett kegyek megadását. – 3. Az érsek informálja a Propaganda Fide titkárát, hogy a moldvai örmények Erdélyben tartózkodó püspöke elhunyt, és a hívek egymás között az utódlásáról vitatkoznak. – 4. Arra kéri a titkárt, hogy tegyen mielőbb javaslatot a bíborosoknak, miszerint gondoskodjanak az elhunyt püspök megfelelő utódlásáról, mert állítólag egy Theodorus Vartanowicz nevű örmény keleti püspök akar az erdélyi örmények közé menni. – 5. Hunanean érsek Oxendio Virziresco kinevezését javasolja. – 6. A Johannes Bernatowicz püspök személye körül támadt probléma a leMBERGI ÖRMÉNY EGyháZMEGYÉBEN. – 7. Az érsek úgy ítéli meg, hogy amennyiben Bernatowicz újból felölti illetéktelenül a püspöki öltözetet és címet, akkor a leMBERGI EGyháZMEGYÉBEN minden helyes missziós kezdeményezés elbukhat. – 8. A káros tevékenység elkerülésére az érsek úgy látja, hogy a Propaganda Fide bíborosainak írnia kellene a varsói apostoli nunciának vagy más, egyházi személynek, aki kötelezi a fent nevezett Bernatowiczot, hogy nyilvánosan tegyen katolikus hitvallást, és esküdjön meg arra, hogy a továbbiakban egyszerű papként engedelmeskedni fog a feljebbvalójának, illetve soha nem fogja a püspöki jelvényeket, illetve a címet illetéktelenül használni. – 9. Amennyiben ez nem történne meg, akkor a klérus és a hívek semmiképp sem fognak megbékélni, ugyanis már így is sokan meginogtak unitus hitükben.

Illustrissime ac Reverendissime Domine Domine et Patrone Colendissime!

[1.] Ac veni⁴⁷ Leopolim,⁴⁸ scripsi ad Illustrissimam Dominationem Vestram qualiter statim ac ad me commorantem in Asia⁴⁹ pervenent mandatus redeundi ad meam ecclesiam, illico obtemperatis¹ mandatis et licetsi per periculosissima itinera perveni tamen, et benevole receptus tam ac Emintentissimo Nuntio,⁵⁰ quam etiam a

⁴⁷ Vardan Hunanean kinevezett örmény unitus érsekként Örményországból 1686. október 1-jén érkezett meg Lembergbe.

⁴⁸ Lemberg (Łwów, Ilyvó, Ilov, Lewonopol, Lemberg, L'vov). A mai L'viv város az Ukrán Köztársaság területén.

⁴⁹ Vardan Hunanean leMBERGI érsekké történő kinevezése előtt Epiphania címzetes püspökeként a Közel-Keleten és az anyaországi örmény területeken teljesített misszionáriusi szolgálatot. E címzetes püspöki címet 1675–1686 között töltötte be.

¹ Javítva. A kéziratban: optemperatis.

⁵⁰ Opizio Pallavicini (megh. 1700) 1668-tól Ephesus címzetes érseke, 1668–1672 között firenzei, 1672–1681 között kölni apostoli nuncius. 1686-tól bíboros, 1681–1688 között varsói apostoli nuncius, 1688-tól a Propaganda Fide bíborosa, 1691-től haláláig Spoleto püspöke.

populo possessionem recepi. [2.] In eadem epistola⁵¹ supplicavi Illustrissima Dominatio de pallio archiepiscopali, atque de subsidio, nec non de facultatibus ad quod hucusque nullus habui responsui. Quapropter iterato enixe rogo, ut hanc gratiam mihi elargiri non dedignetur. [3.] Opere pretium duxi etiam hoc proponere Illustrissimae Dominationi Vestrae, tanquam spectans ad meum officium, quod episcopus⁵² moldaviensis^{II} armenorum nunc in Transylvania degentium mortuus sit et populus inter se de successore altercatur. [4.] Unde Illustrissima Dominatio Vestra id quoque proponat, ut quam primum successorem illius episcopati provideant, (quia uti auditur ille Theodorus Vartanowicz episcopus,⁵³ qui Roma fugerat, venturus est ad illum populum, qui magna turbationis fidei catholici fieret causa) praeoccupando locum opportune. [5.] Quod meam opinionem aptiorem domino Auxentio⁵⁴ non video, qui fuit alumnus Collegii⁵⁵ de Propaganda Fide,⁵⁶ cuius zelum catholicae fidei ipsemet ego sum expertus transiens per illas partes, licet sint et in gremio nostrae ecclesiae alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem vicarium, aut administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint. [6.] Nec silentio praetereo de novo malo exorto in ista diocesi, nempe de episcopo nominato Bernatowicz,⁵⁷ qui suspensus per quattuor annos fuerat a divinis, propter multas irregularitates et suspicionem haeresis, tandem habuit gratiam ab Eminentissimo, ut uti simplex sacerdos possit celebrare missam absque habitu episcopali, qui incepit conturbare to-

⁵¹ Valójában Hunanean (kinevezett érsekként) az érseki pallium, a pénzbeli segély, valamint az ehhez kapcsolatos felhatalmazások ügyében már több levelet is írt a Szentszéknek.

⁵² Minas Zilifdarean (Ziliftar-oghlu) T'oxat'ec'i vardapet (1610?–1686). 1649-től haláláig a moldvai örmények apostoli (keleti) püspöke. 1668-ban híveivel Moldvából Erdélybe menekült.

^{II} Javítva. A kéziratban: moldaviensis.

⁵³ Toros Teodor Wardanowicz (Wartanowicz) (1652–1700). Lembergi születésű örmény unitus pap. A Collegio Urbano növendéke. A Szentszék 1675-ben Torosowicz mellé rendeli koadjutorként, de hamarosan Torosowicz pártjára áll és Hunanean ellenlébasza lesz. 1681-ben Torosowicz érsek halálakor Konstantinápolyba menekül és megtagadja örmény unitus hitét. 1686-ban az örmény egyházfő Erdély és Moldva örmény keleti rítusú püspökévé nevezi ki és szenteli fel. Hivatalát Hunanean érsek és a varsói nunciátúra ellenállása miatt nem tudja elfoglalni. Végül Francesco Bonesana (prefektus: 1678–1691) prefektus és Giacomo Cantelmi (nuncius: 1688–1690, megh. 1703) varsói apostoli nuncius rábeszélésre Rómába utazik, ahol tisztázza magát a Szent Hivatal vizsgálóbizottsága előtt, majd 1692-ben újból leteszi a katolikus hitvallást a Propaganda Fide bíborosai előtt. Haláláig Rómában tartózkodik.

⁵⁴ Oxendio Virziresco (1654–1715). Erdélyi örmény unitus misszionárius. A római Collegio Urbano növendéke. 1690-től haláláig erdélyi örmények apostoli vikáriusa és unitus püspöke. (Az írországi Aladia címzetes püspöke.)

⁵⁵ Collegio Urbano (*Collegium Urbanum, Dpratum Urbanean*), a Hitterjesztés Szent Kongregációjának papnevelője. 1627. augusztus 1-jén alapította VIII. Orbán pápa (1623–1644) *Immortalis Dei Filius* kezdetű bullája alapján. Ld. erről: APF CU vol. 1. fol. 104r–119/v

⁵⁶ Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide, Hawatac'man Taraceloy Surb Miabanut'iuwn*). A Szentszék misszióit összefogó és koordináló intézménye. 1622. január 6-án hozták létre XV. Gergely pápa (1621–1622) *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullája alapján.

⁵⁷ Johannes Bernatowicz. Lembergi születésű örmény unitus pap, később visszatér az örmény apostoli hitre. Majd 1682-ben I. Izsák (1674–1686) kilikiai örmény katolikosz a lengyelországi Kameniec-Podolski örmény keleti rítusú püspökévé nevezi ki. Hivatalát viszont az örmény unitusok és a katolikus egyház megkérdőjelezték, és csakhamar Lembergől elüldözték. Életéről nagyon kevés információ maradt fenn.

tum clerum et^{III} populum, obloquendo fidem catholicam cum sibi faventibus et licentiosa sua vita scandalum praebendo. [7.] Unde si propter nostra peccata Deus permittat resumere habitum episcopalem vel titulum exterminatio omnium bene coeptorum fieret ista dioecesi. [8.] Huic malo obviandi modum existimo hunc, ut scribant Eminentissimi Domini ad Nuntium vel ad quem videbitur, obligando supradictum faciendi publice professionem catholicae fidei, et obediendi loci ordinario, ut simplex sacerdos, nec unquam resumendi insignia episcopalia aut titulum. [9.] Nisi hic fiat nullatenus habebit pacem clerus nec populus, nam enim multi inceperunt vacillare in fide. Ad hanc dum expecto responsum me commendo^{IV} favori et gratiae Illustrissimae Dominationis Vestrae, cuius gratiae remanebo semper.

Humillimus et obligatissimus servus.

Data Leopoli 14 Februarii 1687 Anno.

Vartanus Hunanian.⁵⁸

Archiepiscopus Leopoliensis Armenorum. Natio Armenorum.

Ex Leopoli, Polonia.

Illustrissimo et Reverendissimo Domino Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Secretario,⁵⁹ Domino Patrono Colendissimo.

Romam.

Ad Sacram Congregationem de Propaganda Fide.

L. S. (papírfelezeset vörös viasz gyűrűpecsét nyoma)

---

^{III} Kiegészítés.

^{IV} Javítva a kéziratban: comiendo.

⁵⁸ Vardan Hunanean (1644–1715) leMBERGI öRMÉNY unitus érsek. A római Collegio Urbano növendéke. 1675–1686 között Epiphania címzetes püspöke. 1675–1676 között Lembergben érseki koadjutor Nikol Torosowicz érsek mellett. Ld. erről: *ՐՕՏԿ'ԱԿ*, 1964. 183.

⁵⁹ Edoardo (Odoardo) Cybo (1619–1705). 1680–1689 között Seleucia címzetes érseke, 1689–1695 között Konstantinápoly címzetes latin pátriárkája, 1680–1695 között a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára. 1695-től haláláig bíboros.

2.

Vardan Hunanean leMBERGI ÖRMÉNY UNITUS ÉRSEK LEVELE A HITTERJESZTÉS SZENT KONGREGÁCIÓJA (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) BÍBOROSAINAK

Lemberg (Łwów), 1687. február 14.

(APF SC FA Vol. 3. Fol. 498/r-v)

1. Hunanean érsek már korábban tájékoztatta a Propaganda Fide bíborosait, hogy megérkezett Lembergbe, és átvette az érsekség irányítását. – 2. Az érsek kéri a Propaganda Fide bíborosait, hogy biztosítsák számára az érseki palliumot, és az ezzel járó felhatalmazásokat. – 3. Az érsek informálja a Propaganda Fide bíborosait Minas Toxat'ec'i moldvai (erdélyi) örmény apostoli püspök haláláról, továbbá kiemeli, hogy Oxendio Virziresco milyen nagy érdemeket szerzett a térítésekben. – 4. Mivel Oxendiónak egyszerű unitus misszionáriusként még nincs semmilyen címe, Hunanean érsek ezért azt javasolja, hogy a Propaganda Fide bíborosai minél gyorsabban nevezzék ki Oxendiót, vagy más arra alkalmas egyházi személyt apostoli adminisztrátornak, vagy apostoli vikáriusnak a Minas püspök halála miatt megüresedett püspökségbe.

Eminentissimi ac Reverendissimi Domini Domini et Patroni Colendissimi^V!

[1.] Statim ac veni Leopolim, certiores feci Eminentissimas Vestras de adventu meo ac ingressu in possessionem hujus ecclesiae ex benignitate Eminentissimi Vestri. [2.] Mihi concessae licet immento, simul petens humillime, ut sicuti promissum fuit praedecessori⁶⁰ meo habere pallium eadem gratia possem et ego frui. [3.] Nunc autem non praetermitto exponere de obitu episcopi armeni moldaviensis nuncupati Minas vartabieth⁶¹ thochatiensi,⁶² qui cum populo armeno (causa insectationis^{VI} turcarum) simul se transtulerat in Siculiam⁶³ provinciam Transilvaniae, ubi nunc commoratur^{VII} dominus Auxentius alumnus Collegii Propaganda Fide etiam moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro ecclesia Dei sufferens^{VIII} egregie et laudabiliter se gerit. [4.] Sed quia nullum habet ibi titulum, ideo magnas persecutiones patitur propter fidem catholicam. Unde si videbitur Eminentissimis Vestris, (uti video illum officio dignum), ut saltem habeat pro nunc vicariatum, aut administrationem illius episcopati, antequam^{IX} Eminentissimae

^V Javítva. A kéziratban: Colendissime.

⁶⁰ Nikol Torosowicz (1604–1681). A botrányos és konfliktusokkal terhelt uniójáról elhíresült leMBERGI ÖRMÉNY ÉRSEK. 1627-ben teszi le a katolikus hitvallást.

⁶¹ *Vardapet*: A korabeli Lengyelországban, Moldvában és Erdélyben beszélt örmény dialektus szerint: *vartabed*. A közép-perzsa (*pehlevi*) eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. A korai örmény apostoli egyházban a jelentése a keresztény dogma mestere volt. Hunanean érsek korában már a teológia tudósát, doktorát nevezték *vardapet*nek. Minas püspök is vardapet volt, sőt az unitus örmény klérus ezt a terminust a XVII. században átvette.

⁶² Tokat (*Toxat'*) tartománya a mai Nyugat-Törökország területén

^{VI} Javítva. A kéziratban: infectationis.

⁶³ Székelyföld.

^{VII} Javítva: A kéziratban: comoratur.

^{VIII} Javítva. A kéziratban: sefferens.

^{IX} Javítva. A szövegben: antequem.

Vestrae aliquem idoneum ad hoc inveniant, vel ipsumet^x dominum Auxentium, vel aliquem e gremio nostrae ecclesiae. Interim dum humillime expecto gratiam devotissime, exosculor sacras vestes Eminentissimi Domini Vestri, quoniam sempiternus.^{xi}

Humillimus et obligatissimus servus.

Vartanus Hunanian.

Archiepiscopus Leopoliensis Armenorum.

Datum Leopoli 14 Februarii 1687 Anno.

Eminentissimis ac Reverendissimis Domini Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Cardinalibus, Dominis meis Colendissimis.

Ex Polonia.

Romam.

Ad Sacram Congregationem de Propaganda Fide.

L. S. (vörös viasz gyűrűspecstét nyoma)

---

^x Javítva. A szövegben: ipsemet.

^{xi} Javítva. A szövegben: sempiternus.

Rövidítések és irodalomjegyzék

1. Levéltári források

APF	Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Róma, Olaszország)
	APF ACTA SC = Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Vol. 53, 54, 55, 56, 57
	APF CU = Collegio Urbano. Vol. 1, 3
	APF FVC = Fondo Visite e Collegi. Vol. 21
	APF FV = Fondo di Vienna. Vol. 42
	APF LETTERE SC = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione. Vol. 72
	APF SC FA = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni. Vol. 3, 4
	APF SC FM = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moldavia. Vol. 1, 2
	APF SC FMPR = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia. Vol. 2.
	APF SOCG = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali. Vol. 493, 494, 495B, 496, 497, 532
ASV	Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano, Vatikán)
	ASV ANV = Archivio della Nunziatura in Vienna. Vol. 196
ELTE EKK	Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyv- és Kézirattár (Budapest, Magyarország)
	ELTE EKK CH = Collectio Hevenesiana. Vol. 15, 16, 21, 23, 29

2. Szakirodalom

BÁRÁNY 1888	BÁRÁNY Lukács: <i>Verzirescul Auxendius</i> . In: <i>I. Arménia</i> 4 (1888) 3. sz. 65–71.
BENDA 2003	<i>Moldvai csángó–magyar okmánytár. 1467–1706</i> . Főszerk. BENDA Kálmán. 2. kiad. Budapest, 2003.
FERRO 2005	FERRO, Teresa: <i>I Missionari Cattolici in Moldavia</i> . Cluj-Napoca, 2005.
HODINKA 1909	HODINKA Antal: <i>A munkácsi görög-katholikus püspökség története</i> . Budapest, 1909.
KAMENIC' 1896	<i>Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumenioy</i> . [Kamenec'i krónika: a lengyelországi és romániai örmé-

- nyek évkönyvei.] Ašx. (Szerk.) Lewond ALIŠAN. Venetik, 1896.
- KARÁCSONYI
1985
KARÁCSONYI János: *Magyarország egyháztörténete*. 2. kiad. Budapest, 1985.
- K'OLANĴIAN
1967
K'OLANĴIAN, Suren: *Les Arméniens en Transylvanie en X^e–XVIIIe siècle*. In : *Revue des études arméniennes* 4 (1967) 355–376.
- LUKÁCSY
1859
LUKÁCSY, Christophorus: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859.
- MOLNÁR
2007
MOLNÁR Antal: *Bzensky Rudolf jezsuita történétíró és az erdélyi örmények*. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében* II. Szerk. ŐZE Sándor–KOVÁCS Bálint. Piliscsaba, 2007. 18–28. (*Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás*)
- 2009
MOLNÁR Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Budapest, 2009. (*TDI Könyvek, 8.*)
- NAGY
2006
NAGY Kornél: *Vardan Hunanean twówi uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről*. In: *Századok* 140 (2006) 4. sz. 1007–1019.
- 2008
NAGY Kornél: *Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi Fidelis relatio)*. In: *Történelmi Szemle* 50 (2008) 2. sz. 251–285.
- 2009
NAGY KORNÉL: *Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715)*. In: *Történelmi Szemle* 51 (2009) 1. sz. 91–125.
- NISTOR
1912
NISTOR, Igor: *Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Czernowitz, 1912.
- PETROWICZ
1988
PETROWICZ, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza. 1686–1954*. Roma, 1988. (*Studia Ecclesiastica, 17. Historia, 10.*)
- ŔOŠK'AY
1964
ŔOŠK'AY, Step'anos: *Žamanakagrut'iwn tarekank' ekelec'akank'*. [Step'anos Ŕošk'ay Kronológiája avagy egyházi évkönyvek.] Ašx. (Szerk.) Hamazasp OSKEAN. Vienna, 1964.

- SZÁVA
2003 SzÁVA Tibor: *Szépvízi magyarörmények nyomában*. Bécs, 2003.
- TÓTH
2002 *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. Ed. István György TÓTH. I. köt. Roma–Budapest, 2002. (*Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes, 4.*)
- VANYÓ
1933 VANYÓ Tihamér Aladár: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről. 1600–1815*. Pannonhalma, 1933. (*Olaszországi Magyar Oklevéltár, II.*)
- WELIKYJ
1954 *Acta S. C. De Propaganda Fide. Ecclesiam catholicam Ucrainiae et Bielarusjæ spectantia*. II. köt. (1667–1710). Ed. Athanasius WELIKYJ. Romae, 1954.
- 1969 *Nuntiorum Apostolicarum historiam Ucrainae illustrantes*. Ed. Athanasius WELIKYJ. Romae, 1969.